

80-річчя української революції

Б. М. ГОНЧАР (Київ), Н. Д. ГОРОДНЯ (Київ)

Відносини між Францією та УНР (грудень 1918—квітень 1919 рр.)*

У Вінниці Директорія скликала 4 лютого Державну нараду українських політичних партій та членів комісій Трудового конгресу, на якій були узгоджені умови подальших переговорів з французьким командуванням. Головними з цих узгоджених умов були такі:

- визнання Антантою самостійності України і допущення української делегації на мирну конференцію в Парижі;
- суверенність Директорії;
- забезпечення народного ладу і соціальних реформ в Україні;
- визнання автономності української армії з правом представництва у вищому командуванні;
- недопущення до складу української армії ніяких російських офіцерів;
- боротьба з більшовиками лише до етнографічних кордонів⁴⁹.

На переговорах, що продовжувалися в Бирзулі на початку 1919 р., у відповідь на ці пропозиції полковник Фрейденберг не лише не пом'якшив своїх попередніх вимог, але й висунув нові: вихід з Директорії Петлюри і Андрієвського; негайне звільнення арештованих колишніх гетьманських міністрів і єпископа Антонія; створення більш поміркованого уряду тощо⁵⁰.

Делегація УНР на цих переговорах у складі С. Остапенка, генерала Грекова, І. Мазепи і Ю. Бачинського мала від Директорії письмові повноваження на підписання договору. Однак делегація відмовилася від підписання угоди, бо вона розцінила висунуті вимоги як втручання у внутрішні

* З а к і н ч е н н я . Початок див.: Укр. іст. журн. — 2000. — № 2.

справи України, її не задовольнило "відношення французького командування до Директорії та до справи самостійності України" ⁵¹.

7 лютого 1919 р. французьке командування видало "Загальний наказ № 28", де повідомлялося, що Франція і союзники не забули змагань, в яких Росія брала участь на початку війни, і тепер вони прийшли в Росію, щоб надати всім благонадійним елементам і патріотам можливість відновити в краї порядок, котрий давно вже знищено страхіттями громадянської війни ⁵². Цей документ був виданий на прохання Директорії, яка хотіла, щоб французьке командування продемонструвало своє ставлення до українського національного руху. Але він не лише не відображав французької підтримки Директорії, а взагалі не містив навіть згадки про Україну.

12 лютого французи повідомили про припинення українсько-французьких переговорів. 13 лютого був створений новий український уряд на чолі з С. Остапенком, в який не увійшли представники УСДРП і УПСР. Створення правого уряду зумовлювалося надією, що це полегшить переговори. Катастрофічне становище на фронті як для українців, так і для французів стало стимулом до відновлення переговорів. Вже 14 лютого генерал Бертело, який прибув до Одеси 12 лютого, прийняв у себе А. Марголіна і заступника міністра закордонних справ УНР К. Мацієвича ⁵⁴.

14 лютого представник французького військового командування при Директорії капітан Ланжерон надіслав прем'єру Остапенку лист, в якому вказувалося на необхідність прийняття Директорією маніфесту. У відповідності з ним Україна фактично підпадала під опіку Франції. В листі наводився текст маніфесту, що був продиктований особисто генералом Бертело. Пропонувалося негайно прибути до Одеси комісії з підписаним Директорією маніфестом для детального врегулювання умов угоди ⁵⁵.

17 лютого Директорія ухвалила Декларацію, на якій наполягала французька сторона і в якій просила представників військового командування Франції "безпосередньо взяти на себе керування управлінням України в галузях військовій, дипломатичній, політичній і фінансово-економічній впродовж всього часу, доки буде проводитися війна з більшовиками" ⁵⁶.

Одночасно загострилися відносини між французьким командуванням і керівництвом Добровольчої армії. Французи наполягали на єдиному командуванні всіма силами південного Заходу, що мало знаходитися в їх руках; на організації цивільної влади на цій території під управлінням французів; на формуванні змішаних російсько-французьких частин. Денікін відстоював свою незалежність від французів і зверхність над ними. Щодо змішаних частин ним був виданий наказ, в якому підкреслювалося, що кожен офіцер, котрий піде служити до них, буде відданий до військово-польового суду ⁵⁷.

Криза у відносинах між французьким командуванням в Одесі та Добровольчою армією привела до розриву стосунків між ними. 13 березня французьке командування оголосило облоговий стан Одеси. З переходом влади до генерала д'Ансельма при ньому організувалася рада з виконавчими функціями на чолі з Андро де Ланжероном, якого добровольці вважали ставлеником українців. Призначення були здійснені без узгодження з Денікіним. Представники російських кіл охарактеризували ці дії як "політичний переворот". З цього приводу не лише російські тогочасні кола, але й деякі західні дослідники дійшли до думки, що це призначення означало відмову французького уряду від політики підтримки єдності Росії ⁵⁸. Але такі твердження не мали під собою міцного підґрунтя. Політика французького командування в Одесі в цей період зумовлювалася катастрофічним військовим станом, наступом більшовиків і невпевненістю в обох можливих союзниках.

24 лютого газети повідомили про досягнуту угоду між французьким командуванням і Директорією на основі "спільних дій для відновлення порядку і боротьби з більшовиками"⁵⁹. За інформацією О. Гуковського, мова йшла про угоду від 29 лютого⁶⁰. Перші повідомлення про неї потрапили в пресу від начальника французького прес-бюро Жанкієра. Він заявив представникам преси, що угода має виключно військовий характер, і її мета полягає в координації дій усіх сил, які можуть бути протиставлені більшовикам, а тому мова не йде про єдність Росії і визнання української держави.

Проблемі, пов'язаній з французько-українською угодою, присвячена велика мемуарна та дослідницька література⁶¹. Однак ясності в досліджуване питання це не внесло. Адже кожен автор по-своєму інтерпретує події, наводячи докази, часто-густо протилежні.

Сперечання пов'язані насамперед з текстом угоди⁶². Зіставлення різних джерел показує, що не можна стверджувати про існування якогось одного тексту. Приведені різними авторами тексти значно відрізняються за змістом і мають різні дати підписання (є датовані 15 січня, 21 і 26 лютого, 1 чи 8 березня). Але якщо проаналізувати зміст усіх текстів, то очевидне існування двох різних текстів угоди. Всі інші є або їх неточними копіями, або підготовчими матеріалами.

Перший текст у радянських джерелах датований 15 січня. Якщо така угода існувала, то вона дійсно мала бути досягнута приблизно в середині січня, бо в ній є пункт про недопущення відкриття Трудового конгресу, котрий розпочав роботу 23 січня.

Умови угоди, які були зафіксовані в тексті, передбачали, що УНР входила в склад єдиної і неділимої Росії на федеративних принципах; Директорія передавала свої повноваження коаліційному уряду; УНР зобов'язувалася всіма силами боротися проти більшовиків, які знаходилися в межах республіки. При цьому основна увага приділялася використанню українських військ для боротьби з більшовиками — УНР віддавала їх у розпорядження спеціально створеного штабу для наступальних дій проти більшовиків. Штаб формувався в складі: голова союзницького командування — генерал д'Ансельм, по одному представнику від Добровольчої армії та польських легіонерів. Начальником штабу призначався представник українських республіканських військ генерал Матвіїв. У місцях, зайнятих республіканськими військами, допускалося необмежене формування Добровольчої армії, передбачалося звільнення заложників і ув'язнених добровольців. Знімалася блокада Одеси. УНР зобов'язувалася вжити негайних заходів, щоб не допустити скликання Трудового конгресу, а також створення на своїй території Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Союзницьке командування, в свою чергу, зобов'язувалося всіма засобами підтримувати УНР в її боротьбі з більшовиками, зокрема постачанням бойової амуніції⁶³. З української сторони цей документ підписали генерали Греков і Матвіїв.

Як видно, угода передбачала, по-перше, найраціональніше використання військ УНР для боротьби з більшовиками, в чому були зацікавлені як українські незалежники, так і союзники; по-друге, примирення "добровольців" і українців та об'єднання їх зусиль у спільній боротьбі. Але чи могли умови угоди бути прийняті Директорією? З цього приводу В. Винниченко писав: "Розуміється, цей договір, для всякого хоч трошки політично-грамотного чоловіка був просто смішним абсурдом. Яка б "контрреволюційна" не була би Директорія, вона не могла би заключити такого самовбивчого договору"⁶⁴.

І. Борщак з цього приводу відзначав, що достатньо мати найменше уявлення про той час, щоб відразу ж побачити абсурдність цього тексту.

Ні Директорія, ні жодна інша влада на початку 1919 не могла проголосити згоду на єдину та неділиму Росію і створення ненависних народів білих загонів. Також неможливо було заборонити відкриття Трудового конгресу, що розглядався як Установчі збори для України. На думку І. Борщака, цей документ сфабрикували більшовики для дискредитації Директорії перед Трудовим конгресом, куди він був направлений і розповсюджений серед його членів і де викликав велику сенсацію⁶⁵.

Сумнівно, що генерал д'Ансельм, який прибув до Одеси 14 січня, наступного дня вже підписав договір. Для ознайомлення з ситуацією та проведення переговорів йому потрібен був час. Окрім того, вороже ставлення французьких представників в Одесі до Директорії робило ці переговори неможливими.

Перша зустріч д'Ансельма з генералом Трековим відбулася 15 січня. Під час цієї зустрічі, а також у ході наступних переговорів полковника Фрейденберга з С. Остапенком і О. Назарчуком справді розглядалися питання, аналогічні тим, що знайшли відображення в тексті договору. Проте численні факти свідчать, що тоді договір не був підписаний.

Наступні переговори, які вели з французьким командуванням повноважні представники УНР, перекреслюють твердження про існування угоди від 15 січня, яка б робила подальші переговори непотрібними. Тим більше, що текст договору став загальновідомим через підпільну розвідку більшовиків. Його доставив у більшовицьку розвідку якийсь Ройтман, колишній есер і політичний каторжанин, пізніше вбитий більшовиками за підозрою у зраді. Останніми цей текст був переправлений до Києва на Трудовий конгрес⁶⁶. Інших джерел, крім тексту, доставленого Ройтманом, немає, тому його достовірність надто сумнівна. Хоч умови, зазначені в тексті, певно, обговорювалися в ході переговорів з українцями і були бажані для французької сторони.

Щодо другого тексту українсько-французької угоди, датованої в різних джерелах 21, 24, 26 лютого, 1 чи 8 березня, дослідники підтверджують його достовірність. Щодо умов договору, то його зміст, як свідчать різні джерела, має розбіжності, хоч в основних пунктах вони збігаються.

А. Марголін, учасник переговорів, приводить головні пункти угоди. По-перше, передача Франції контролю над залізницями і фінансами України. По-друге, обов'язковий вихід із складу Директорії Винниченка та із складу уряду — Чехівського як найбільш лівих елементів (питання про Петлюру було залишене відкритим). По-третє, щодо аграрної реформи вводився принцип винагороди власників землі, яка перерозподілялася. З свого боку, Франція мала визнати Директорію як фактичний уряд УНР до розв'язання міжнародною мирною конференцією питання про суверенність України. Далі французьке командування зобов'язувалося подавати українській армії у війні з більшовиками допомогу як технічну (аж до танків), так і людьми, особливо інструкторами⁶⁷.

Пункти про контроль Франції над залізницями і фінансами України, про аграрну реформу кадетського зразка, а також про контроль Франції за складом Директорії та уряду України, містяться в усіх існуючих текстах цієї угоди.

Головним змістом угоди була французька допомога Україні в боротьбі з більшовиками. При цьому українська армія, залишаючись незалежним формуванням, мала стати частиною загальної антибільшовицької армії, поставленої під французьке командування. Допомога Франції не обмежувалася лише військовою підтримкою, вона мала вилитися у встановлення протекторату над Україною. Умови угоди виходили за межі повноважень французького командування в Одесі і вимагали згоди з боку уряду Франції.

1 березня генерал д'Ансельм надіслав на ім'я прем'єра Остапенка лист з відповіддю на прохання Директорії про встановлення над Україною протекторату. В ньому говорилося, що декларацію Директорії він надіслав генералу Вертело в Бухарест. Очевидно, це було зроблено для подальшої передачі його в Париж за відповідними інструкціями. Генерал писав, що, "взявши на увагу виявлення доброї волі, яку має правительство української зони", він готовий, не чекаючи відповіді з Бухареста, подати певну реальну допомогу Директорії, як тільки з неї вийдуть Петлюра і Андрієвський⁶⁸. Але ця вимога не була виконана. Петлюра і Андрієвський залишилися в складі Директорії. Французька допомога так і не надійшла.

В радянській історіографії панувала думка, що ця угода була підписана. Джерела цієї впевненості виходили з ноти Тимчасового робітничо-селянського уряду України Франції від 26 лютого 1919 р. В ній наводилися умови угоди (знову в дещо іншій інтерпретації), де стверджувалося, що "угода вже відбулася"⁶⁹. На думку радянського дослідника О. Карпенка, французький уряд відмовився через свій страх перед виступами трудящих проти колоніальної політики уряду та в зв'язку з негативною реакцією світової громадськості⁷⁰.

Та чи була ця угода взагалі підписана? Свідчення очевидців та вивчення джерел доводять, що текст угоди хоч і був підготовлений, але не підписаний. За словами А. Марголіна, "проект угоди був вже виконаний в письмовій формі. Залишалося його тільки підписати. Раптом, зовсім несподівано в останніх числах березня, французькі представники заявили, що переговори про угоду по телеграфному розпорядженню з Парижа призупиняються"⁷¹. А через декілька днів після цього відбулася евакуація французів з Одеси. Аналогічну інформацію подає також М. Галаган⁷².

Причини зриву угоди наводяться різні. Деякі автори вважають головною з них залишення Петлюри в складі Директорії⁷³.

Французьке командування дійсно приділяло велику увагу персональному складу Директорії. Розглядалися різні комбінації — повна заміна усіх її членів, тимчасовий вихід Петлюри, введення до складу Директорії генерала Грекова, "хліборобів" (Григоренка), "великоросів" тощо⁷⁴. Тобто в інтерпретації французів Директорія переставала бути українською владою, а зберігала лише свою назву.

На нашу думку, проблеми щодо складу Директорії хоч і були важливими, та не могли бути головними. В цей час до Вінниці надійшли повідомлення про катастрофічний стан французького десанту. Тож, по-перше, українським лідерам стало очевидно, що Франція не зможе подати Україні негайну допомогу, навіть якщо угода буде підписана. До цього висновку прийшов у березні, після двох місяців переговорів з французами, генерал Греков. Незалежно від дипломатичних успіхів на переговорах, Антанта, на його думку, навіть при бажанні не могла подати ніякої реальної допомоги Директорії; десант в Одесі був настільки незначний, що не міг утримати навіть саму Одесу; зброї і одягу, привезених в Україну, французи також не мали; військові частини в Румунії — "більше балачки"⁷⁵.

По-друге, українська армія переставала бути для французького командування принагідним союзником. Адже наприкінці зими — на початку весни вона лише оборонялася і відступала під ударами більшовицьких військ. Отже, втрачався взаємний інтерес, що штовхав обидві сторони до підписання угоди.

Крім того, виникає сумнів щодо прагнення французького командування взагалі укладати угоди з українцями. Створюється враження, що Франція хотіла обмежитися відносинами, які давали б можливість використовувати українські збройні сили і одночасно ні до чого її не зобов'язу-

вали. Як відзначив Вертело в розмові з російськими представниками 13 лютого, торкаючись переговорів з українцями, д'Ансельму "було наказано нічим себе не зв'язувати; твердих обіцянок петлюрівці від французів не отримали..."⁷⁶.

Дуже непослідовною була позиція уряду Франції щодо самої інтервенції на півдні Росії. Складається враження, що уряд зовсім не цікавився умовами і ходом інтервенції і залишив французькому командуванню в Одесі право самостійно приймати рішення. Політика французького уряду в Україні стала предметом гострої критики в кінці березня з боку парламенту Франції. 24 березня 1919 р. в палаті депутатів відбулися дебати з приводу ситуації в Одесі. Депутат Лафон, критикуючи уряд, заявив: "Ви зараз чіпляєтесь за українців... Ви чіпляєтесь за генерала Петлюру, який, здається, був мало відомий уряду, коли я говорив про нього в грудні. Ви досягли прогресу, але ви чіпляєтесь за Петлюру в момент, коли він розбитий, коли він більше не існує, коли його армія не отримує ніякої підтримки від французьких військ, що знаходяться в Росії..." Далі Лафон звинуватив міністра закордонних справ С. Пішона в підтасовці інформації про українців, яку той надавав. Врешті-решт, депутат рішуче підкреслив: "Українські селяни стали більшовиками завдяки вашій політиці; найбільший більшовицький агент в Європі — це французький уряд"⁷⁷.

Звинувачення Лафона підтримав депутат Франклін Буйон: "В той час, як ми хотіли в грудні вести переговори з представниками України, Енно було дозволено публічно поширювати висловлювання, які були справжньою декларацією війни... Українська проблема є найделікатнішою з усіх... Як ви можете хотіти, щоб перед лицем поширення більшовизму вони не вимагали своєї незалежності?.. Більше року Україна пропонує союзникам свою допомогу проти навали більшовиків, її представники зробили всі спроби зацікавити союзників в цій справі. Вже рік, як Україна веде війну; їй достатньо дати зброю, і вона буде врятована. Вся російська проблема таким чином зміниться..."⁷⁸.

Одночасно з критикою політики уряду виступили і прихильники Денікіна, назвавши її надто "українофільською", і звинуватили генерала д'Ансельма і полковника Фрейденберга в діяльності на користь українців⁷⁹. Отже, політика уряду Франції щодо України була настільки непослідовною і невизначеною, що зазнавала жорсткої критики з двох протилежних сторін.

Слід відзначити, що в той час, коли розгорталися дискусії, про українців говорили вже як про втрачену можливість. По-перше, українські війська були в цей час майже розбиті. По-друге, розвиток інтервенції показав, що на півдні Росії стало неможливим створити спільний російсько-український антибільшовицький фронт. Франції довелося робити вибір між цими двома силами. У відповідь на запит генерала д'Ансельма Париж телеграфував командуванню в Одесу наказ "робити спільну справу з російськими патріотами"⁸⁰. Тобто вибір було зроблено на користь Добровольчої армії. На думку американського дослідника А. Детрочеса, найбільш очевидним було те, що Париж відмовився ратифікувати Одеський пакт через загальне незнання української проблеми французьким народом і його представниками⁸¹. Так, пояснюючи політику Франції, міністр закордонних справ С. Пішон у листі французькому послу в Англії Комбону 23 березня писав: "Розчленування нашого союзника не може бути кінцевою метою нашої політики. Тому ми не можемо заохочувати це розчленування; доки жодна з частин Росії не може гарантувати власного існування і розвитку, наша політика (в південній Росії) повинна ґрунтуватися на одній силі, яка тут існує — Добровольчій армії, хоча вона і є посередньою"⁸².

Відсутність підтримки з боку союзників, їх відмова надіслати в Україну військове поповнення змусили Клемансо припинити інтервенцію. Підтримка англійських і французьких військових виявилася недостатньою. За припинення інтервенції висловився також французький парламент на дебатах наприкінці березня. Маргулієс 28 березня писав з цього приводу: "Загальний відгук — з російською справою погано. Вирішений санітарний кордон в Румунії і Польщі, на Росію майже махнули рукою, соціалісти здолали" ⁸³.

За заявами французьких політиків та військових очевидно, що план інтервенції, який орієнтувався на внутрішні сили півдня Росії та на їх підтримку, не виправдався. Рішення про евакуацію союзних сил з України значною мірою пов'язувалося з поразками армії УНР та втратою українським урядом Директорії своєї території. Цим пояснюються французькі заяви про ніяке значення Одеси, а також про невисокі якості денікінської армії. Українська Директорія в цих заявах вже не згадувалася — її як реальної сили, з точки зору союзників, тоді вже не існувало. Тож коли українське питання постало на засіданні французького парламенту від 24 березня 1919 р., міністр закордонних справ Пішон заявив, що, "на жаль, Директорія мала скороминуче існування, а ситуація на Україні залишається неясною і невизначеною" ⁸⁴.

Маючи на увазі головну мету інтервенції — необхідність ліквідації німецького впливу в Україні, навряд чи можна припустити, що в плани французького уряду входив намір досягти союзу з Директорією. Директорія була спадкоємницею і правонаступницею Центральної Ради, яка підписала Брест-Литовський мир і запросила німців в Україну. В Париж, очевидно, надходила інформація про спроби Українського Національного Союзу досягти угоди з німцями напередодні антигетьманського повстання ⁸⁵ та про подальші контакти Директорії з німецьким командуванням ⁸⁶. Отже, Директорія, з точки зору французького уряду, втілювала в собі ті німецькі впливи, з якими необхідно боротися.

В той же час французький уряд допускав можливість контактів з українцями з метою послаблення більшовиків. Проте головною місцевою силою, на яку необхідно було покладатися, безперечно, вважалися російські елементи, насамперед Добровольча армія.

Аналізуючи загальноєвропейську політику французького уряду наприкінці 1918 — в першій половині 1919 р., необхідно відзначити, що її головні цілі полягали в забезпеченні безпеки країни та у відновленні союзницької системи Франції. З цією метою вважалося за необхідне, по-перше, сприяти відновленню Росії як головного союзника Франції в антинімецькому блоці — у формі єдиної демократичної держави, побудованої на принципах федеративних; по-друге, в умовах значного послаблення Росії внаслідок громадянської війни, розрухи і анархії, створити сильну Польщу, союзницю проти можливої німецької загрози в майбутньому.

Виходячи з цих основних засад зовнішньої політики Франції, французький уряд не міг підтримувати прагнення Директорії до об'єднання усіх українських земель та до незалежності України. Підтримка незалежності УНР суперечила планам французької політики щодо Росії та Польщі. Однак французький уряд міг підтримати Директорію (і робив певні практичні кроки в цьому напрямку) за умов входження України в майбутню Російську федерацію і активної боротьби військ УНР з більшовизмом. Лише в такому випадку могло бути тимчасове визнання української державності та її підтримка Францією. Але французький уряд непослідовно проводив цю лінію.

Дії французького командування в Одесі, котре пішло на переговори з Директорією, насамперед були зумовлені військовою ситуацією, в якій

опинилися французькі війська в Україні. Командування союзницьких військ, поставлене перед необхідністю самостійно приймати рішення, вважало за доцільне зробити ставку на українців. Однак його не підтримали ні свій уряд, ні населення України, ні Добровольча армія. А українські війська без підтримки були приречені на поразку.

Українське керівництво, як здається, також не було досить рішучим і послідовним у боротьбі за державність України. Воно надто багато надій покладало на міжнародне визнання УНР. Від французького командування, яке мало за мету досягти з Директорією суто військової угоди, українські лідери намагалися отримати політичні гарантії визнання України державами Антанти. Це гальмувало переговори, а тим часом військова ситуація в Україні погіршувалася. Успішно розвивався наступ більшовиків, і вже 6 лютого 1919 р. Директорія втратила Київ. З цього часу її війська переважно відступали, а навесні 1919 р. утримували лише невелику територію біля Кам'янця.

Орієнтація на зовнішню допомогу не виправдала надії українського керівництва, оскільки країни Антанти у той час не подали і не могли подати нагальної матеріальної допомоги. З іншого боку, численні політичні, національні суперечності, соціальна напруженість, анархія, бандитизм, розвал армії, неспроможність уряду контролювати ситуацію в країні, відсутність внутрішньої консолідації українського руху — все це мало значний вплив на політику союзників щодо України. В ситуації, що склалася в Україні, вони вбачали неспроможність Директорії до будівництва своєї держави. Ця ситуація підтверджувала їх висновки про те, що українська держава не мала під собою міцного підґрунтя, а була витвором Німеччини. Поразки армії УНР і втрата Директорією своєї території звели нанівець зацікавленість уряду та командування Франції українським національним рухом.

Отже, аналізуючи роль та значення французької інтервенції в боротьбі за державність України, потрібно відзначити:

по-перше, інтервенція базувалася на ідеї "санітарного кордону" проти більшовизму, що мав проходити через Україну, і тим самим викликала певний інтерес держав Антанти до України;

по-друге, в зв'язку з цим держави Антанти та світова громадськість безпосередньо ознайомилися з українським питанням, національним рухом в Україні та його цілями;

по-третє, під час інтервенції продовжився процес переговорів країн Антанти з представниками УНР в особі Директорії, що розпочався восени 1917 р. за часів Центральної Ради. Але якщо раніше мова йшла про необхідність продовження українцями опору Німеччині під час світової війни, то тепер на перший план виходила антибільшовицька боротьба Директорії і зацікавленість в ній держав Антанти;

по-четверте, політика "великих держав" на початку 1919 р. продемонструвала їх невпевненість в українському національному русі, а також відсутність визначеної політики в російському питанні, що зашкодило б підписанню та реалізації угоди про допомогу Директорії. Підтримуючи антибільшовицьку боротьбу українців, союзники все ж поставилися негативно до незалежності України, що не давало можливості Директорії реалізувати свою боротьбу з більшовиками;

по-п'яте, присутність союзницьких військ на території України штовхала Директорію до орієнтації не на внутрішні, а на зовнішні сили, що мало негативний вплив на ситуацію в країні і було однією з найістотніших причин поразок військ Директорії;

по-шосте, присутність французьких представників в Одесі відволікала увагу Директорії від головного міжнародного форуму повоєнного часу —

Паризької мирної конференції, — де мали вирішуватися основні проблеми мирного світовлаштування, в тому числі російська (українська) проблема. Свої головні надії Директорія покладала не на Париж, а на Одесу, яка знаходилася значно ближче, але зовсім не мала того значення, яке надавали їй українці.

Загалом французька інтервенція не виправдала сподівань тогочасних українських лідерів в їх боротьбі за самостійну державу.

- ⁴⁹ М а з е п а І. Назв, праця. — Т. 1. — С. 100; Остапенко С. Указ. соч. — С. 263; ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 9Б, арк. 104—106.
- ⁵⁰ М а з е п а І. Назв, праця. — Т. 1. — С. 100; С т а х і в М. Назв, праця. — Т. 3. — С. 209; НДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 9Б, арк. 103—104.
- ⁵¹ М а з е п а І. Назв, праця. — Т. 1. — С. 102—103.
- ⁵² Див.: Винниченко В. Назв, праця. — 4.3. — С. 267—268.
- ⁵³ Маргулієс М. Указ. соч. — С. 218.
- ⁵⁴ Там же. — С. 225.
- ⁵⁵ Христюк П. Назв, праця. — Кн. 4. — С. 101—102.
- ⁵⁶ Там же; Деникин А. Очерки русской смуты. — Т. 5. — С. 35.
- ⁵⁷ Там же. — С. 248.
- ⁵⁸ В г а д л е у G. Allied Intervention in Russia London, 1968. — P. 147. Mayer A. Op. cit. — 294.
- ⁵⁹ Одесские новости. — 1918. — 24 февраля.
- ⁶⁰ Гуковский А. И. Французская интервенция на юге России, 1918—1919. — М. — Л., 1928. — С. 141.
- ⁶¹ Винниченко В. Назв, праця. — 4.3. — Назарук О. Назв, праця; Черная книга. — Харьков, 1925; Гуковский А. И. Указ, соч.; Стах і в М. Назв, праця. — Т. 3; Симон е н к о Р. Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України у 1919 р. — К., 1962; Карпенко О. Ю. Імперіалістична інтервенція на Україні (1918—1920). — Львів, 1964; Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. — К., 1993; В о г с с h a k Е. Op. cit.; Carle y M. Op. cit.; В r i n k l e y С. Op. cit.; Reshetar С. Op. cit.; etc.
- ⁶² Тексти див.: Гражданская война на Украине, 1918—1920. — Т. 1. — Кн. 1. — К., 1967. — С. 554—555; Винниченко В. Назв, праця. — Ч. 3. — С. 252—253; Гуковский А. И. Указ, соч. — С. 142—143; Borschak E. Op. cit. — P. 64; C a r l e y M. Op. cit. — P. 196.
- ⁶³ В и н н и ч е н к о В. Назв, праця. — 4.3. — С. 252—253.
- ⁶⁴ Там же. — С. 253—254.
- ⁶⁵ В о г с s h a k Е. Op. cit. — P. 63.
- ⁶⁶ Гуковский А. И. Указ. соч. — С. 142; див. праці І. Борщака, П. Христюка, А. Денікіна, М. Карлея.
- ⁶⁷ М а р г о л и н А. Указ. соч. — С. 123.
- ⁶⁸ М а з е п а І. Назв, праця. — Т. 1. — С. 112; Х р и с т ю к П. Назв, праця. — Кн. 4. — С. 103.
- ⁶⁹ Документы внешней политики СССР. — Т. 1. — М., 1958. — С. 81.
- ⁷⁰ К а р п е н к о О. Ю. Назв, праця. — С. 83.
- ⁷¹ Марголин А. Указ. соч. — С. 124.
- ⁷² Галаган М. З моїх споминів. — 4.3. — Львів, 1930. — С. 221.
- ⁷³ Деникин А. Гетманство и Директория... С. 183; Мазепа І. — Т. 1. — С. 113; Н а г а є в с ь к и й І. Назв, праця. — С. 277.
- ⁷⁴ Маргулієс М. С. Указ. соч. — С. 202, 229, 252, 253, 262, 263, 279, 283; Д е н и к и н А. Указ. соч. — С. 179—180.
- ⁷⁵ Христюк П. Назв, праця. — Кн. 4. — С. 108.
- ⁷⁶ Маргулієс М. С. Указ. соч. — С. 219.
- ⁷⁷ В о г с s h a k Е. Op. cit. — P. 67—68.
- ⁷⁸ Ibid.
- ⁷⁹ Ibid. — P. 68.
- ⁸⁰ D e t r o c h e s A. The Ukrainian Problem and Symon Petlura. — Chicago, 1970. — P. 64.
- ⁸¹ Ibid.
- ⁸² В r i n k l e y О. Op. cit. — P. 329.
- ⁸³ М а р г у л и е с М. С. Указ. соч. — С. 328.
- ⁸⁴ В о г с s h a k Е. Op. cit. — P. 67.
- ⁸⁵ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє — минуле (1914—1920). — Мюнхен, 1969. — С. 100.
- ⁸⁶ Papers... 1919. The Paris Peace Conference. — V. III. — P. 981—982.